



## ניסיונות ופעולות הצלה בפולין הכבושה

### שמואל קרקובסקי

ממדיה הענקיים של השואה, המרחבים העצומים שבהם התרחשה, מעורבותם של גורמים שונים, הן בפעולות הרצח והן בפעולות ההתנגדות, ייחודם ומורכבותם של המאורעות ללא תקדים בתולדות העמים, כל אלה עדיין מערימים קשיים עצומים לפני חוקרי השואה, המנסים לאסוף את המידע, להבין, לנתח ולמצוא דרך להסביר את התהליכים ההיסטוריים המיוחדים במינם. אין פלא אפוא, שחקר השואה עדיין לוקה בחסר, ואף-על-פי שהיסטוריונים רבים עוסקים בכך זה למעלה מיוכל שנים, ולמרות מאות ספרי המחקר ואלפי המאמרים שנכתבו עדיין יש נושאים, ובכללם נושאים חשובים, שלא נחקרו עד תום. אחד מהם הוא עניין העמידה היהודית, מאבקם של מאות אלפי יהודים על הישרדותם והחיפוש אחר דרכי הצלה.

הרבה נכתב על ניסיונות ופעולות הצלה בתוך פולין בשנות הכיבוש הגרמני, בעת מלחמת העולם השנייה, אבל מדובר בעיקר בעדויות ובפרקי זיכרונות. מן הבחינה המחקרית, לעומת זאת, עדיין לא נעשתה עבודה יסודית ומקיפה.

לא ידוע בוודאות כמה יהודים שרדו בתחומה של פולין בגבולותיה שמלפני המלחמה עד סיום הכיבוש הנאצי. ההערכות השונות נעות בין 300,000 ל- 380,000 ניצולים,<sup>1</sup> אבל ברור שרוב יהודי פולין ששרדו הם מי שהצליחו להימלט מאזורי הכיבוש הגרמני לברית-המועצות. רבים מהם התגייסו לצבא האדום או לצבא הפולני. המספר הקטן יותר של הניצולים היו מקרב אסירי מחנות הריכוז הנאציים, יהודים שעברו את גיהנום הגטאות, עבודות הכפייה, מחנות הריכוז וצעדות המוות, אך שרדו תודות לתבוסתה של גרמניה הנאצית. מיעוט הניצולים שרדו בתוך פולין הכבושה בגבולותיה שמלפני מלחמת העולם השנייה. על-פי ישראל גוטמן: "מותר להניח, שמספרם הכולל של הניצולים מקרב יהודי פולין היה 380 אלף, מהם 70% בברית-המועצות ובארצות אחרות שמחוץ לפולין, 20% במחנות ריכוז ובמחנות עבודה גרמניים ו- 10% בהסתר בקרב הפולנים או ביערות פולין".<sup>2</sup>

מושג כלשהו בנוגע למספר היהודים ששרדו על אדמת פולין עד יום השחרור אפשר לקבל מן הנתונים הסטטיסטיים שנמסרו לאחר הכיבוש הנאצי בוועדה היהודית בלודז', העיר שהתיישבו בה כשליש מן הניצולים היהודים והפכה למקום הריכוז הגדול ביותר בפולין של ניצולים יהודים. מן הרישומים שנעשו בוועדה הזאת עד סוף שנת 1945 עולה ש- 6,479 יהודים ניצלו בצד ה"ארי", 1,055 ביערות ו- 1,440

<sup>1</sup> שמואל קרקובסקי, "אבידות יהדות פולין בשואה – הערכה סטטיסטית", דפים לחקר תקופת השואה מאסף ב (תשמ"ב), עמ' 231-236.

<sup>2</sup> ישראל גוטמן, היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 12.



ביחידות הפרטיזנים.<sup>3</sup> בערים אחרות של פולין המשוחררת לא נעשו רישומים כאלה. נראה שמספרם הכולל של היהודים ששרדו בפולין הכבושה עד יום השחרור נע בין 25,000 ל-30,000. תיעוד מארכיונים שנפתחו לאחרונה זורם בימים האלה לארכיון יד ושם והוא יסייע ללא ספק להרחיב ולהעמיק את המחקרים בנושאים הקשורים בניסיונות ופעולות ההצלה המורכבים במקומות השונים, בערים, בעיירות, בכפרים וביערות פולין הכבושה. לפי שעה עדיין אי-אפשר לקבוע סיכומים ומסקנות סופיות, לפיכך נתמקד כאן בתיאור קצר של כמה קווים אופייניים בנוגע לניסיונות ופעולות ההצלה בתוך פולין הכבושה.

מי הם שתיים-שלוש רבבות היהודים שהצליחו לשרוד בתוך פולין הכבושה? מדובר בשרידי היהודים שהצליחו למצוא דרכים להימלט מן הגטאות קודם שחוסלו או בעת השילוחים למחנות השמדה. היו גם מי שהצליחו להימלט מן המחנות השונים לעבודת כפייה. גם אלה וגם אלה חיפשו דרך כלשהי להינצל. מתוך עיון בחומר חדש שנתקבל לאחרונה עולה שבריחות מגטאות ומחנות בחיפוש אחרי דרכי הצלה היו מקיפות הרבה יותר ממה ששיערנו. מדובר כנראה בכרבע מיליון בני אדם שנמלטו ובכללם אלפי ילדים.<sup>4</sup> את הנמלטים הללו ניתן לחלק לכמה קבוצות:

יהודים שהצליחו להשיג ניירות אריים ולהסתדר באמצעותם בצד הארי. אלה נמנו ברובם עם המעמד הגבוה, אנשים בעלי אמצעים כספיים, אנשים מקרב האינטליגנציה ששלטו היטב בשפה הפולנית ולפעמים גם שיחק מזלם וחזותם לא הסגירה את יהדותם. יהודים שביקשו את עזרתם וחסותם של מכרים פולנים בערים או בכפר. היו ביניהם תושבי ערים גדולות, עיירות קטנות וגם יהודים כפריים.

יהודים שנמלטו ליערות, יחידים, משפחות שלמות וגם קבוצות גדולות. כדי לשרוד ביער ניסו במקרים רבים לארגן יחידות מזוינות.

הבריחות מהגטאות ומהמחנות היו לפעמים מאורגנות, לפעמים ספונטניות, בריחות של יחידים, של משפחות שלמות וגם בריחות המוניות. רוב הנמלטים ברחו בבריחות המוניות. על הבריחות ההמוניות אפשר ללמוד בעיקר מעדויותיהם וזיכרונותיהם של ניצולים. למרבה הצער עדיין לא נחקר החומר הזה דיו בידי היסטוריונים. עובדות רבות משלימות אפשר ללמוד מעדויותיהם של פולנים, בין היתר עדויות שהתודענו אליהן בזמן האחרון. הפולני מרצין זובצ'אק (Marcin Zowczak), מתאר למשל בריחה המונית, אם כי בלתי מוצלחת, מגטו בעיירה לסקאז'ב (Łaskarzew) שבמחוז לובלין. להלן קטע מעדותו:

בלסקאז'ב היה גטו יהודי ואני גרתי בקרבתו. כשהתחיל חיסול הגטו כותרה העיר לסקאז'ב בידי הגרמנים מיחידות ה-Selbsschutz והס"ס. ראיתי איך ירו הגרמנים ביהודים הנמלטים דרך השדות ליער הסמוך. ראיתי איך הם [היהודים] נפלו אחד אחרי השני. לאחר זמן מה כיתרו הגרמנים את היערות הסמוכים שהיהודים הצליחו להימלט אליהם. הגרמנים התחילו להוציא את היהודים המסתתרים. כמו עיני ראיתי איך הוציאו הגרמנים שיירה של עשרות יהודים והובילו

<sup>3</sup> Lucjan Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland*, New York 1994, p.

<sup>4</sup> שמואל קרקובסקי, "תרומה חשובה לחקר השואה של יהודי פולין", ילקוט מורשת 61 (אפריל 1999), עמ' 67-73.



אותם למטווח הקרוב. השגחתי בין היתר בילדה קטנה שאחזה בידו של איש זקן. פתאום מעדה הילדה ונפלה והאיש הזקן נפל גם הוא. ואז התחיל אחד המלווים הגרמנים להכות ללא רחם את הילדה ואת הזקן. הוא בעט והתעלל בהם עוד ועוד בהתלהבות עצומה. היהודים שהובאו למטווח נורו למוות בכדורי דום-דום שירו הגרמנים... הגרמנים הכריחו את הכפריים מן הסביבה להביא עגלות, להעמיס עליהן את גוויותיהם של הנרצחים ולהביא אותם למקום מרוחק ולקבור אותם שם קבורה המונית...<sup>5</sup>

ממקורות אחרים ידוע לנו על ניצולים יחידים בלבד מבין הנמלטים מלסקאז'ב. הניצולה אסתר ולדמן מתארת גם היא את הבריחה ההמונית מלסקאז'ב בעת הגירוש ב-30 בספטמבר 1942. לדעתה ניצלו 17 בלבד מבין הנמלטים.<sup>6</sup> לפי הנתונים של הוועדה הפולנית לחקר הפשעים הנאציים, נמצאו ביערות הסמוכים לעיירה גוויותיהם של 120 יהודים שנורו בידי הגרמנים בחודשים ספטמבר-נובמבר 1942.<sup>7</sup> פולני אחר, פרנצישק קוטולה (Franciszek Kotula), מורה במקצועו תיאר בפרוטרוט את אירועי השואה בעיר ז'שוב (Rzeszów) או ריישה – בפייהם של היהודים – ובסביבתה. המסמך החשוב הזה נמסר לפני שנתיים בלבד לארכיון יד ושם. קוטולה אינו משוחרר מדעות קדומות כלפי היהודים, אבל הוא רשם עובדות ותיאר אירועים בלתי ידועים. קוטולה מתאר את בריחתם של חברי המחתרת היהודית המקומית והתארגנותם ביערות במסגרת יחידות לוחמות מזוינות. היחידות האלה נאלצו להילחם לא רק בגרמנים, אלא גם בכפריי הסביבה שהתנכלו להם בעידודם של הגרמנים. איש מבין לוחמי היחידות הללו לא שרד. להלן קטעים מיומנו של קוטולה:

5 באפריל 1942... ממשיכים לגרש את היהודים הכפריים לעיירות או לז'שוב... רבים מבני הנוער היהודי, בייחוד הכפריים המכירים את הזרכים והשבילים בשדות וביערות ויש להם מכרים וידידים, מסתתרים בתוך הכפרים או ביערות. מה יהיה גורלם, האם יחזיקו מעמד?...<sup>8</sup>

31 בדצמבר 1942... עובדה היא כי התארגנו יחידות [פרטיזנים] יהודיות. הם גם איכשהו השיגו נשק. אלא שכדי לחיות אין להם בררה אלא להחרים דברים שונים מאיכרים... האיכרים בתגובה מגלים לגרמנים את מקומות המסתור של היהודים, עוזרים בסריקות אחריהם. נוסף על הז'נדרמריה והמשטרה הגרמנית פועל גם הזונדרדינסט [Sonderdienst]. מדובר במעין משטרת עזר המורכבת מפולקסדוויטשה ומאוקראינים. פעם תפסו שלושה יהודים חמושים בטורזה [Turza] שעל יד סוקולוב אחד מן הזונדרדינסט. אחד מהם רצה לירות בו, אך השניים האחרים התנגדו והסתפקו במכות שהפליאו בו...<sup>9</sup>

17 ביוני 1943... מסתבר, כי נכונה היא השמועה על הימצאותם של יהודים רבים ביחידות [פרטיזניות]

...

Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie, sygn. OKL/Ds 5  
4/79, vol. 2 Strona 43

<sup>6</sup> ארכיון יד ושם, 16/360-0.

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Rejestr miejsc i 7  
faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego... województwo  
siedleckie, Warsaw 1985, p. 137

<sup>8</sup> ארכיון יד ושם, 48/147.2-0, עמ' 81.

<sup>9</sup> שם, עמ' 154.

16 ביולי 1943... בזמן האחרון היתה בריחה גדולה של יהודים מהגטו [ז'שוב], בגלל השמועה שהחל מ-15 בחודש הזה יתחיל חיסול הגטו. הבריחה עוררה אי-שקט בקרב הגרמנים. חוששים כי הנמלטים יקימו מסתור חדש או יצטרפו ל"כנופייה" [כך במקור] קיימת כלשהי...<sup>10</sup>

30 ביולי 1943... בסביבות ז'שוב פועלות כמה "כנופיות" יהודיות. הכפריים מארגנים הגנה עצמית וזה מוביל להתנגשויות בין שני הצדדים...<sup>11</sup>

17 בנובמבר 1943... בימים האחרונים נמלטה קבוצה של יהודים מן המחנה הקטן של הס"ס בז'שוב. היו ביניהם גם נשים וילדים גדולים יותר, כי גם כאלו עדיין היו במחנה... היהודים התנפלו על האוקראינים בסכינים, שחטו אותם ותפסו את נשקם...<sup>12</sup>

6 בפברואר 1944... הגרמנים ממשיכים לתפוס יהודים, גם את אלה שמוסתרים היטב. שוב גילו משפחה שלמה. זאת היתה רופאת שיניים שעבדה [בזהות שאולה] בקופת חולים וחיה עם בנה ובנותיה. האנשים האלה היו זרים לגמרי בז'שוב ובכל זאת נפלו בפח. נראה שפועל כאן מודיעין גרמני מיוחד למטרה הזאת...<sup>13</sup>

האירועים האלה התרחשו גם בעשרות מקומות אחרים. נסתפק בדוגמה נוספת אחת בלבד, גם היא ממקורות פולניים. רופא פולני וקצין במחתרת הפולנית ארמיה קריובה, זיגמונט קלוקובסקי (Zygmunt Klukowski), ניהל בשנות הכיבוש הנאצי יומן ורשם בו בפרוטרוט את המאורעות באזור העיירה שצ'בוז'שין (Szczepieszyn) שבמחוז לובלין. ברשומה מ-26 באוקטובר 1942 הוא כתב:

בין "השודדים" [כך במקור. מחבר היומן מתכוון לפרטיזנים – ש"ק] רבים היהודים. האיכרים, בפחדם מפני מעשי נקם, תופסים יהודים בכפרים ומביאים אותם לעיר או שהם קולטים אותם בו במקום. כלפי היהודים נוהגים באכזריות בלתי רגילה. מין פסיכזה אחזה באנשים, שבדומה לנאצים רואים ביהודי לא יצור אנושי, אלא חיה מזיקה שיש להשמדה בכל הדרכים, כמו כלבים שוטים, עכברים וכדומה.<sup>14</sup>

קוטלה וקלוקובסקי מתייחסים שניהם לפעולותיהן של קבוצות יהודיות מזוינות שהושמדו עד הלוחם האחרון. מקיץ 1942, בעקבות הרציחות ההמוניות של היהודים בידי הגרמנים, חיסול הגטאות והשילוחים למחנות ההשמדה, נמלטו רבבות רבות של יהודים ברחבי פולין ליערות. אלפים מהם ניסו להקים יחידות פרטיזנים שיילחמו בגרמנים ויגנו על משפחות המסתתרות ביער.

המחקר ההיסטורי והספרים שנתפרסמו עד עתה מתייחסים לרוב לניסיונות שעלו יפה, על-כל-פנים במידת מה, כלומר ליחידות פרטיזנים שיש לנו עליהן תיעוד בעקבות עדויותיהם של הלוחמים ששרדו ותושבי מחנות המשפחה ששרדו בחסות הפרטיזנים. ואולם מעט מאוד ידוע לנו על התארגנויות ופעולות פרטיזניות של יהודים, ויחידות או קבוצות של יהודים פרטיזנים שלא הצליחו לשרוד עד סיום הכיבוש הנאצי, וכל לוחמיהן נרצחו וכן כל מי שהסתתרו בחסותם. הדעת נותנת שאלה היו הרוב. מאחר שהנסתר

<sup>10</sup> שם, עמ' 169.

<sup>11</sup> שם, עמ' 170.

<sup>12</sup> שם, עמ' 181.

<sup>13</sup> שם, עמ' 184-185.

<sup>14</sup> Zygmunt Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny*, Lublin 1959, p. 299



עדיין רב מן הנגלה חשוב מאוד לאסוף את כל פירורי המידע מן המקורות השונים – הפולניים, הסובייטיים והאוקראיניים, עד כמה שהדבר עדיין אפשרי, ולנסות לתאר את התמונה הכוללת של כל הניסיונות היהודיים להתנגד התנגדות מזוינת.

יש גם לחקור את התייחסותן של השכבות השונות בקרב האוכלוסייה המקומית – פולנית, אוקראינית וביילורוסית – וגורמים פוליטיים שונים – פולניים, סובייטיים ואוקראיניים – לתופעה של התארגנות יהודית מזוינת באזורים שונים של פולין הכבושה.<sup>15</sup>

מקורות פולניים שונים מתארים את הפעולות המאורגנות של הגרמנים בחיפושם, לא רק אחרי קבוצות מזוינות, אלא בעיקר אחרי כל יהודי מסתתר, ובכלל זה ילדים ותינוקות, חיפושים שנמשכו בקפדנות עד היום האחרון של הכיבוש.

בתנאים הללו הצליחו לשרוד ברחבי פולין מעטים בלבד מבין הנמלטים. כוחות גרמניים מזוינים שביצעו את הגירושים מן הגטאות עשו כמיטב יכולתם בכדי למנוע בריחות. ניסיונות מרידה או בריחה זוכאו באכזריות. מיד כשהתרחשה בריחה ארגנו הגרמנים חיפושים אחר הנמלטים ליערות. אם חשדו שעדיין מסתתרים נמלטים ביערות לא ויתרו הגרמנים והיו מטילים על אחת המחלקות של משטרת הסדר (Ordnungspolizei) להישאר בשטח בכוננות מתמדת למקרה שיתקבלו ידיעות על יהודים מסתתרים כדי להרגם.

בכל מקום ומקום אורגנה רשת של מלשינים של המשטרה הגרמנית – היו אלה V-Maenner הידועים לשמצה. תפקידם היה להודיע על כל יהודי מסתתר ובכלל זה תינוקות. פולני, אוקראיני או ביילורוסי שהסתיר יהודי או הושיט לו עזרה כלשהי היה צפוי לעונש מוות. לעומת זאת מי שהסגיר יהודי או רצח יהודי במו ידיו קיבל בתמורה מצרכים שונים. רבים מקרב האוכלוסייה המקומית השתתפו במצוד אחר היהודים הנמלטים, ובכללם סחטנים למיניהם ולפעמים אף קבוצות מזוינות של ארגונים לאומניים, פולניים ואוקראיניים.

כמובן שאחוז קטן בלבד שרדו מקרב הנמלטים, ורוב רובם של הניסיונות למצוא דרכי הצלה נכשלו במוקדם או במאוחר. במחקר שנעשה לאחרונה בפולין בנוגע למספר האוכלוסין בגליל ז'שוב ביולי 1945, על סמך חומר ארכיוני מקיף, צוין שבמקום שרדו 757 יהודים.<sup>16</sup> אין המספר הזה כולל את היהודים שחזרו מתחומה של ברית-המועצות וניצולים שחזרו ממחנות ריכוז בגרמניה. מתוך תיעוד פולני שנחשף לאחרונה עולה שמספרם של הנרצחים בגליל ז'שוב בעת ניסיונות הבריחה מן הגטאות או לאחר מכן הגיע ל- 50,000 נפש בערך.<sup>17</sup>

הנתונים הללו מלמדים יותר מכל עד כמה היו קלושים הסיכויים לשרוד לאחר הבריחה מגטאות או ממחנות. ולמרות זאת היו אזורים שבהם היו סיכויי ההישרדות טובים יותר מבגליל ז'שוב. סיכויי

<sup>15</sup> שמואל קרקובסקי, "אגדה ומציאות ביחסי הגומלין בין תנועות ההתנגדות היהודית והפולנית", *תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה*, ירושלים תשנ"ו, עמ' 363-369.

<sup>16</sup> Jan Basta, *Mniejszosci narodowe na Rzeszowszczyźnie. Prace Historyczno-archiwalne*, vol. II, Rzeszów 1994, p. 182

<sup>17</sup> שמואל קרקובסקי, "תרומה חשובה", עמ' 72.



ההישרדות באזורים המזרחיים לשעבר של פולין היו גדולים בהרבה מבאזורים של מרכז פולין ומערבה. בגליציה המזרחית, למשל, שכללה את המחוזות לבוב, סטניסלבוב וטרנופול הגיע מספר הניצולים היהודים ביום שחרור האזורים הללו בידי הצבא האדום ל-4,350 בקירוב.<sup>18</sup> המקומות שבהם היה מספר הניצולים גדול ביותר היו: בוצ'אץ' – 800 ניצולים, טרנופול – 740, דרוהוביץ' – 400, בוריסלאב וסקאלאט – כ-200 בכל מקום, סאמבור – 150, סטניסלבוב וטלוסטה – כ-100 בכל מקום.<sup>19</sup> במחוז ווהלין ניצלו 2,840 יהודים.<sup>20</sup> המספרים הזעומים האלה היו גבוהים בהרבה ממספרם של הניצולים במחוזות שבמרכז פולין, וודאי ממספרם במחוזות המערביים, שם ניצלו יחידים בלבד.

למרות התנאים הבלתי אפשריים הצליחו שתיים או שלוש רבבות יהודים בניסיונותיהם למצוא דרכי הצלה. ניתן לחלק אותם לכמה קבוצות: מעטים שעברו את תקופת הכיבוש הנאצי בזהות שאולה, כמה אלפי ניצולים מיחידות פרטיזנים ומחנות משפחתיים ביערות, יהודים שנעזרו בידי פולנים (ובשטחי מזרח פולין לשעבר, גם עזרתם של ביילורוסים ולפעמים גם אוקראינים).

פולנים הושיטו ליהודים הנרדפים עזרה גם בתור יחידים וגם בצורה מאורגנת. העזרה המאורגנת ניתנה בעיקר בידי הוועדה לעזרת היהודים, שנודעה בכינויה המחתרתי ז'גוטה (Żegota). הוועדה הזאת הוקמה בסוף שנת 1942 ופעלו בה נציגים של מפלגות וזרמים דמוקרטיים, סוציאליסטיים וקתוליים, שהיו קשורים בנציגות הארצית של ממשלת פולין הגולה. ז'גוטה עמדה בקשרים גם עם נציגי המחתרת היהודית שפעלו בצד הארי. לז'גוטה, שמושבה היה בוורשה, היו סניפים בקרקוב ובלבוב. היא סיפקה אלפי תעודות מזויפות (ניירות אריים), עזרה ליהודים רבים למצוא מקומות מסתור, חילקה תמיכה כספית לכ-4,000 היהודים המסתתרים ואפשרה למאות ילדים יהודים להסתתר במנזרים. נעשו גם ניסיונות להושיט סיוע לאסירים יהודים בכמה מחנות לעבודת כפייה על אדמת פולין. יד ושם העניק לפעילי ז'גוטה את התואר "חסיד אומות העולם".

אלפי יהודים, חלקם הגדול מעיירות השדה, זכו לעזרתם של פולנים בלא קשר לז'גוטה. היו פולנים שסיכנו את חייהם ואת חיי משפחותיהם כדי להסתיר יהודי שנמלט. בדרך כלל הוסתר היהודי במחבוא שנבנה במרתף או מתחת לרפת, ולפעמים גם בבונקר בקרבת הבית או ביער הסמוך. היו שהסכימו להסתיר את היהודי תמורת תשלום, וכשאזל כספו של היהודי המוסתר לא השליכו אותו, אלא הוסיפו להסתירו. היו גם מי שהסכימו להושיט עזרה ללא תמורה כלשהי. היו שהסתירו יהודי שהכירו, שכן או ידיד משכבר. היו גם מי שהסתירו יהודי שדפק על דלתם במקרה. בין המצילים היו משכילים ופשוטי עם, אנשי אינטליגנציה וגם פועלים, איכרים, כמרים ונזירים. כל אלה שמו את נפשם בכפם כדי להציל נפש מישראל. רובם היו אידאליסטים שפעלו מתוך מניעים הומניים. היו ביניהם נוצרים אדוקים, אך גם בעלי השקפות ליברליות מובהקות. גם סוציאליסטים ואף קומוניסטים. יד ושם העניק לאנשי הסגולה האלה את התואר "חסיד אומות העולם".

<sup>18</sup> הנתונים נלקחו מפנקס הקהילות פולין, כרך שני, גאליציה המזרחית, ירושלים תש"ם.

<sup>19</sup> שם.

<sup>20</sup> שמואל ספקטור, שואת יהודי ווהלין 1941-1944, ירושלים תשמ"ו, עמ' 276.



עד סוף 1997 הוענק התואר "חסיד אומות העולם" ל- 5,134 מבני העם הפולני. עדיין איננו יודעים כמה יהודים בדיוק הצילו אנשי הסגולה האלה. יש שמשפחה פולנית אחת הסתירה במחבוא בביתה עשרה יהודים ואף יותר. יש גם שהצלתו של יהודי אחד נתאפשרה רק במאמץ משותף של כמה משפחות פולניות. נראה שמדובר בכ- 15,000 יהודים שחייהם ניצלו הודות לעזרתם של חסידי אומות העולם פולנים.<sup>21</sup>

כ- 40 אחוז מקרב חסידי אומות העולם הפולנים הם אנשי ורשה, הבירה. ורשה היתה המרכז העיקרי של ההתנגדות הפולנית לכובש הנאצי. היא היתה גם לזירה הגדולה ביותר של פעולות הצלה של יהודים, הן הפעולות המאורגנות של ז'גוטה והן פעולותיהם של פולנים שפעלו על דעת עצמם להציל יהודים. נראה ששליש מן המקרים של הצלת יהודים בפולין קרו בוורשה, על-אף פעילותם האינטנסיביות של סחטנים למיניהם. ואולם רוב היהודים שניצלו בוורשה בעזרתם של פולנים היו בני המעמד הגבוה או הבינוני, אנשי האינטליגנציה או בעלי אמצעים ומיעוטם פשוטי עם, בשעה שבערי השדה היו רוב הניצולים יושבי עיירות, ישובים כפריים, סוחרים קטנים ובעלי מלאכה.

כ- 20 אחוזים מקרב חסידי אומות העולם הפולנים היו יושבי האזור שהיווה בשנות הכיבוש הנאצי את הדיסטריקט גליציה המזרחית. המקום הזה היה המרכז השני בגודלו לאחר ורשה של הצלת יהודים בידי פולנים. גם אוקראינים שהיו הרוב המוחלט באזור הזה הושיטו עזרה, אבל מדובר ביחידים בלבד. מספר חסידי אומות העולם הפולנים בדיסטריקט גליציה המזרחית, שבו מנתה האוכלוסייה הפולנית כמיליון איש בסך הכל, היה זהה כמעט למספר חסידי אומות העולם בארבעת הדיסטריקטים האחרים של הגנרלגוברנמן שבהם מנתה האוכלוסייה הפולנית עשרה מיליון איש והיתה רוב מוחלט. אין ספק שהדבר נבע מן העובדה שהפולנים בגליציה המזרחית היו מיעוט לאומי ונפלו קרבן לפרעות של האוקראינים הלאומנים ולפיכך גילו הבנה רבה יותר לגורלם של היהודים.

התיקים של חסידי אומות העולם השמורים בארכיון יד ושם כוללים ברובם עדויות וזיכרונות של ניצולים ומצילים כאחד וגם במקרים רבים התכתבויות ביניהם מן השנים שלאחר השואה, והם מהווים מאגר מידע חשוב ביותר בעבור החוקרים. בתיקים הללו מתוארים מאבקייהם העיקשים של הניצולים להישדך למענם ולמען בני עמם כדי לחיות ולספר. בתיקים האלה מתוארים גם מעשייהם של המצילים, מעשייהם הנעלים וההקרבה של האנשים המיוחדים האלה למען זולתם. בין ניצולים רבים למציליהם נוצרו קשרי ידידות אמיצים וארוכים ולפעמים גם קשרי משפחה. יש שקשרי הידידות האלה נמשכים גם בקרב בני הדור השני, בניהם של המצילים והניצולים.

הצלתם של יהודים בידי פולנים היא פן אחד, המרגש ביותר, אך לא תמיד הדומיננטי במכלול המורכב של היחסים בין שתי האוכלוסיות בשנות הכיבוש הנאצי. האדישות לגורל היהודים המושמדים בידי הנאצים, היתה פן אחר, נפוץ יותר, ולצדה גם גילויי איבה, לפעמים קיצוניים, כלפי היהודים, ובכלל זה גם השתתפות ברצח. מקרים כאלה מתוארים במאות עדויות של ניצולים יהודים, אך גם בעדויות לא מעטות של פולנים שהיו עדי ראייה, ובכללם גם חסידי אומות העולם. באזורים מסוימים רווחה יותר האיבה

<sup>21</sup> רק לאחר בדיקתם של כל התיקים של חסידי אומות העולם בארכיון יד ושם יהיה אפשר להגיע לנתונים סופיים.



הקיצונית כלפי היהודים. הסופרת הפולנייה המפורסמת, מריה דומרובסקה (Maria Dąbrowska), כותבת על האירועים ביישוב קטן ליפקי (Lipki) שבמחוז שיידליץ (Siedlce):  
האוכלוסייה של ליפקי חיה כנראה במשך מאות בשנים בשלום ובידידות עם יהודי המקום ועם יהודי העיירה הסמוכה סטוצ'ק [Stoczek]. אך בשלוש השנים האחרונות שלפני המלחמה, כשהחלו ההשפעות ההיטלראיות לחלחל, הגיעה התעמולה של האנזדקים<sup>22</sup> גם לליפקי. התחילו פרעות נגד התושבים היהודים של ליפקי. אנשי ליפקי הנחמדים שפכו נפט לתוך הסוכר והמלח של היהודים, הציתו את חנויותיהם ובסופו של דבר גירשו בגסות את כל האוכלוסייה היהודית מליפקי. הקרקע להזדהות עם מדיניותו של היטלר היתה מוכנה. כשטבחו הגרמנים ביהודים רצחו אנשי ליפקי את הנותרים. הם אף חיפשו אחר המסתתרים ביערות כדי להרגם.<sup>23</sup>

ולדיסלב אוקולוס (Władysław Okulus), מורה במקצועו, ניסה בעדותו הנרחבת על המאורעות בעירו ונגרוב (Węgrów) לסכם את מכלול היחסים בין פולנים ליהודים בעיר. הוא תיאר את חיסול הגטו המקומי שנכלאו בו כ-8,000 יהודים, ותיאר את מעשיהם של משפתי הפעולה המקומיים, וכך סיפר:  
החיסול ההמוני של היהודים, דבר זה היה איום כל-כך עד שקשה היה להאמין למראה עינינו. כאשר בתי ואנשים אחרים סיפרו כי בנסיעתם דרך מינסק מזובייצק [Mińsk Mazowiecki] ראו המוני יהודים שהובלו בידי הכובש אל מותם – לא האמנתי להם. סברתי כי מרכזים את היהודים בשביל כל מיני עבודות. אני עדיין משוכנע שבעוד זמן רב איש לא יאמין שכל זה קרה באמת, אירועים שהתרחשו לנגד עינינו, לנגד עיני הנוער והילדים שלנו. חלאת אדם שלנו אפילו עזרו למרצחים. זו היתה תקופת הבושות והביזיון, וגם תקופת הסבל, הגבורה וההקרבה... לקראת הערב ריכזו [הגרמנים] את היהודים בכיכר השוק והריצו אותם אל תחנת הרכבת בסוקולוב [Sokołów], מרחק 17 ק"מ, ומכאן העבירו אותם למחנה המוות בטרבלינקה, ובו נרצחו כולם. בדרך החלו קבוצה של צעירים, יהודים ויהודיות, לברוח, לפי האות שניתן, לכל הכיוונים. הגרמנים ירו והרגו כמה אנשים, אך כמה יהודים הסתתרו ביערות הסמוכים. כמה מהם זכו להגיע ליום השחרור...

מתחילת המאורעות נחלקה האוכלוסייה הפולנית לשלוש קבוצות, לא שוות וכמעט עוינות זו לזו. קבוצה אחת, הגדולה מכולן, הביעה את השתתפותה בצערם של היהודים ואף יותר מכך – הם סייעו בהסתרת יהודים או נתנו להם מזון למרות סכנת המוות. קליין, יהודי זקן, בעל זקן לבן גדול, הסתתר במשקו של האיכר פיונטקובסקה [Piatkowski]. אשתו של האיכר ניסתה לשכנע את הגרמנים שאיש אינו מסתתר אצלם, אבל הגרמנים מצאו את קליין והרגו אותו ואת הגברת פיונטקובסקה במקום וקברו את שניהם יחד בבור אחד. בתו המבוגרת של קליין עבדה עם קבוצה של פולניות בשדה. הגרמנים מצאו אותה והרגוה במקום. פיוטר גרבק [Piotr Grabek] הסתיר בגנו עד הסתיו משפחה יהודית בת שלוש נפשות. מקרים כאלו היו רבים. קבוצה אחרת כללה גורמים בעלי השקפות פשיסטיות. הם אמנם לא שיתפו פעולה עם האויב, אך הביעו את הסכמתם ואת שביעות רצונם. באשר לקבוצה הנוספת אכתוב בהמשך... היהודים ידעו היטב מה מצפה להם ולכן הקדימו והכינו מחבואים רבים מוסתרים היטב בעלויות הגג, במרתפים, מתחת לרצפות ובפינות הבניינים. הגרמנים התחילו לחפש את המחבואים הללו.

<sup>22</sup> הכוונה למפלגה האנטישמית "הדמוקרטיה הלאומית" בפולין. השם ניתן לה על-פי ראשי תיבות N.D. בפולנית Narodowa Demokracja.

<sup>23</sup> Maria Dąbrowska, *Dzienniki Powojenne 1955-1959*, Warsaw 1996, pp. 145-147





וינצנטי אייכל [Wincenty Ajchel], מפקד יחידת מכבי-האש המקומית, שריצה לפני המלחמה עונש בגלל גנבת כספי ציבור, הריח עתה את כספם של היהודים המסתתרים. הוא ריכז קבוצה של כבאי אש במדים... והם "עבדו" עד סוף האקציה יחד עם הגרמנים. מאחר שהיו מקומיים וגם מכבי-אש עשו את המלאכה טוב יותר מן הגרמנים...

ב- 9 באוגוסט 1944 נכנסו לוונגרוב החילות הסובייטיים. היהודים, שהצליחו להציל את חייהם, חזרו העירה. לאחר הפסקה ארוכה הייתי שוב ראש העיר. כולם באו אלי ובהתרגשות הודו לי על עזרתי בימים שעברו וביקשו עזרה לימים הראשונים עד שיסתדרו. נתתי להם דיור ומזון. הם היו כ- 15 אנשים בסך הכל... זמן מה לאחר השחרור נאסרו מכבי-האש שמסרו יהודים בידי הגרמנים. הם הועברו לבית הכלא בשיידלץ והועמדו לדין בבית המשפט האזורי. הייתי עד התביעה. אשמתם הוכחה לחלוטין, ברם בית המשפט קבע כי האחריות להתנהגותם של מכבי-האש נופלת על מפקדם, וינצנטי אייכל. מכבי-האש יצאו זכאים ורק אייכל קיבל עונש של חמש שנות מאסר.<sup>24</sup>

פרשת העיירה וונגרוב לא היתה יוצאת דופן בפולין בזמן הכיבוש הנאצי. אירועים דומים קרו בעשרות עיירות אחרות ברחבי פולין הכבושה. ברוב המקומות היו מי שעזרו ליהודים מתוך הקרבה ומסירות נפש לצד מי ששיתפו פעולה עם הגרמנים וחיפשו אחרי המסתתרים והסגירו אותם לידי המרצחים ואף היו מקומיים לא מעטים שרצחו יהודים, אבל היחס בין אלה לאלה היה שונה מאזור לאזור.

בגליציה המזרחית היתה כאמור נפוצה העזרה ליהודים וגילויי האיבה היו בעיקר מצדם של הלאומנים האוקראינים במקום. באזורי מרכז פולין הכבושה, לעומת זאת, היתה העוינות כלפי היהודים מורגשת יותר. השתתפות ברצח היהודים היתה נפוצה יותר ומקרים של הושטת עזרה ליהודים היו מעטים יותר. היחס ליהודים המסתתרים באזוריה השונים של פולין הכבושה והשוואת התנאים בין האזורים השונים הוא עוד נושא מורכב שלא נחקר דיו.

הסלחנות שגילה בית המשפט בפולין כלפי האשמים בשיתוף פעולה עם הגרמנים ברצח יהודים בוונגרוב אינה מקרה יוצא דופן. הערכאות בפולין לא הזדרזו להעניש מקומיים בעוון השתתפותם ברצח יהודים. הדבר לא היה פופולרי וגם קשה היה למצוא עדים. זוהי עוד פרשה כאובה הראויה למחקר מיוחד.

מעדויותיהם וזיכרונותיהם של מי שזכו לשרוד ורשמו את קורותיהם אנחנו לומדים על סבלם הנורא ומאבקייהם היום-יומיים, על קשיי החיים בבונקרים ביערות במשך חודשים רבים, בקור החורף ובחום הקיץ, על הקשיים במאבקם של הלוחמים ביחידות הפרטיזנים. גם מי ששרדו הודות לניירות אריים נאלצו להתמודד עם קשיים גדולים ופחד מתמיד. הסבל הגדול ביותר נפל בחלקם של מי שחיו במחבוא, מתחת לאדמה, ברעב, בקור ובפחד יום-יומי.

אנחנו יודעים פחות או יותר על מי שהצליחו במאבקם ושרדו, אבל מאבקם של הרוב לא הסתיים בהצלחה. מספרם יישאר בלתי ידוע, אך אין ספק שהוא עולה בהרבה על מספרם של השורדים. מאבקם של הרבבות הרבות על הישרדות בתנאים בלתי אפשריים עדיין לא זכה להכרה הראויה.



מקור: השואה הסטוריה וזיכרון, ספר יובל לישראל גוטמן, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 152-161.